

تجزیه و تحلیل محتوای حواشی ۱۰۰ نسخه خطی از مجموعه اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی

دکتر حبیب‌الله عظیمی^۱، محمدباقر کلیدری^۲

چکیده

تاریخ دریافت: ۹۶/۴/۲۸ - تاریخ پذیرش: ۹۶/۶/۳۰

حاشیه‌ها از بخش‌های مهم محتوایی نسخه‌های خطی شمرده می‌شوند. بررسی مطالب آنها، اطلاعات ارزشمندی را در اختیار محققان و نسخه‌شناسان قرار می‌دهد چنان‌که می‌تواند به شناسایی و ارزش‌گذاری بهتر و شرح و بسط بیشترین متون کمک شایانی کند. **مسئله و ضرورت پژوهش:** مسئله این تحقیق، بررسی و تجزیه و تحلیل محتوای حواشی نسخه‌های خطی اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی است. تاکنون پژوهشی در زمینه محتوای حاشیه‌های نسخه‌های خطی با استناد به تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی صورت نگرفته است. انجام تحقیقی گسترده، که حاشیه‌های نسخه‌های خطی را از جنبه‌های مختلف در تعدادی از نسخه‌های خطی بررسی کند، می‌تواند جایگاه و ارزش علمی این قبیل حاشیه‌ها را تبیین کند.

روش پژوهش: پیمایشی با رویکرد توصیفی تحلیلی با استفاده از ابزار سپاهه واری (چک لیست).

جامعه آماری: ۱۸ هزار نسخه خطی اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی است که با مراجعه به فهرست این نسخه‌ها در موضوعات مختلف، ۱۰۰ نسخه

habibazimi@yahoo.com

kelidaryb@yahoo.com

۱. استادیار پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی (نویسنده مسئول).

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد نسخه‌شناسی و مرمت نسخ خطی.

حاشیه‌دار برای انجام تحقیق به روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای انتخاب شده است. یافته‌های پژوهش: ۱) میزان و نحوه ارتباط موضوعی حاشیه‌ها با متن کتاب به ترتیب فراوانی عبارتند از: تصحیح متن در حاشیه ۴۵/۵٪، توضیح و نقد و شرح عبارت‌های متن ۳۵/۲٪، معنی لغات و اصطلاحات ۱۲/۵٪، فهرست مطالب ۶/۸٪، ۲) در خصوص درج رقم محشی و تاریخ در انتهای حاشیه‌ها: بیشتر حاشیه‌ها (با فراوانی ۸۱٪) فاقد رقم محشی و بخش کمتری از حواشی (با فراوانی ۱۹٪) دارای رقم محشی بوده است، همچنان‌که بیشتر حواشی (با فراوانی ۷۹٪) فاقد تاریخ و ۲۱٪ دارای تاریخ بوده است. **کلیدواژه‌ها:** نسخه‌های خطی، حاشیه‌ها، حاشیه‌نویسی، مجموعه مقام معظم رهبری، کتابخانه آستان قدس رضوی.

مقدمه

با توجه به پیشرفت و گسترش روزافزون علم نسخه‌شناسی، بررسی و تحقیق جنبه‌های مختلف نسخه‌شناسی امری ضروری است. یکی از عناصر مهم نسخه‌شناسی بررسی محتوای مطالب علمی درج شده در حواشی نسخه‌های خطی است. توجه به حاشیه‌های نسخه‌های خطی و بررسی آنها از نظر نوع، محتوا، شکل و تاریخ می‌تواند فتح باب انجام تحقیقات جدید در این زمینه باشد.

تحقیق درباره محتوای حاشیه‌ها که دارای اطلاعات کاربردی و عینی مرتبط با متن کتاب است، می‌تواند در خدمت فهرست‌نگاران به عنوان منبعی مهم و قابل استناد در شناسایی نسخه‌های خطی ناشناخته مؤثر واقع شود؛ همچنان‌که منبع مستندی است برای نسخه‌پژوهان و مصححان نسخه‌های خطی در جهت شرح و توضیح مطالب متن کتاب. چه بسا در مواردی اهمیت حاشیه‌ها بیشتر از متن کتاب باشد زیرا متن کتاب در نسخه‌های دیگر قابل دسترسی است اما حاشیه‌ها منحصر به همین نسخه است.

مسئله تحقیق: حاشیه‌ها از بخش‌های مهم نسخه‌های خطی شمرده می‌شوند و بررسی مطالب آنها، اطلاعات ارزشمندی را در اختیار محققان و نسخه‌شناسان قرار می‌دهد و می‌تواند به شناسایی و ارزش‌گذاری بهترین متون کمک شایانی کند. مسئله این تحقیق بررسی و تحلیل محتوای حواشی در ۱۰۰ نسخه خطی متعلق به یک مجموعه خاص و تطبیق این حواشی با متن از وجوه مختلف است.

هدف‌های تحقیق: ۱. بررسی فراوانی موضوعی و میزان و نحوه ارتباط حواشی با متن در ۱۰۰ نسخه خطی اهدایی مقام معظم رهبری؛ ۲. بررسی میزان حواشی تصحیحی و توضیحی در نسخه‌های مورد تحقیق؛ ۳. تعیین میزان حاشیه‌های دارای رقم محشی و یا نام کتاب مرجع.

روش تحقیق: با توجه به اینکه هدف اصلی از انجام این پژوهش بررسی محتوای حواشی نسخه‌های خطی به روش پیمایشی است، می‌توان گفت پژوهش مذکور از نظر هدف در حیطه پژوهش‌های کاربردی است. از سوی دیگر، پژوهش حاضر بر اساس ماهیت و روش گردآوری داده‌ها، یک پژوهش توصیفی از نوع تحلیل محتواست زیرا در این تحقیق، نخست توصیف مطالب و سپس تجزیه و تحلیل یافته‌ها پیگیری می‌شود. تحلیل محتوا یک روش پژوهشی است که به صورت منظم و عینی برای توصیف مقداری محتوای آشکار ارتباطات به کار برده می‌شود. این تحقیق به منظور توصیف عینی و کیفی محتوای مفاهیم به صورت نظام‌دار انجام می‌شود.

جامعه آماری: ۱۸ هزار نسخه خطی اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی است که با مراجعه به فهرست این مجموعه در موضوعات مختلف، ۱۰۰ نسخه حاشیه‌دار از این مجموعه برای انجام تحقیق انتخاب و حاشیه‌های آنها بررسی شده است.

روش نمونه‌گیری: از میان حدود ۱۸ هزار نسخه خطی اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۰۰ نسخه خطی حاشیه‌دار در موضوعات مختلف، به روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای انتخاب شد.

تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق: بر پایه استناد و جمع‌بندی اطلاعات مندرج در سیاهه واری صورت گرفته است. تجزیه و تحلیل نهایی تا آنجا که مقدور بوده، با استفاده از نرم افزار SPSS و در مواردی نیز به شیوه دستی و با استفاده از فرمول‌های مربوط انجام شده است. در پایان، با استفاده از نرم‌افزارهای SPSS و Excel، جدول‌ها و نمودارهایی برای روشن‌تر شدن اطلاعات حاصل از پژوهش ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

مرور پایان‌نامه‌ها، مقاله‌ها و سایر منابع چاپی در ایران نشان می‌دهد پایان‌نامه یا کتابی که اختصاصاً به موضوع حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی پرداخته باشد، وجود ندارد. «صفری آق‌قلعه» (۱۳۹۰) در کتاب *نسخه‌شناخت (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی)*، مباحث مختلف نسخه‌شناسی را به‌طور تخصصی همراه با تصویر توضیح داده است. بخشی از مباحث این کتاب در موضوع مقابله و تصحیح نسخه‌های خطی در حاشیه‌هاست. «رودگر» (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «حاشیه و حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی براساس متون کهن» به موضوع حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی پرداخته است. «چادگانی‌پور» (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «حاشیه و حاشیه‌نویسی‌ها در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار» (۱۳۴۴/۱۱۹۳ ه.ق) ضمن بیان مطالبی درباره حاشیه و حاشیه‌نویسی و اهمیت حاشیه‌ها در نسخه‌های خطی و چاپ سنگی، آنها را از جنبه کتاب‌آرایی و زیبایی‌های بصری بررسی کرده است. «مایل‌هروی» (۱۳۸۰) در کتاب *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی* ضمن بیان کلیاتی درباره انواع نسخه‌های خطی و ویژگی‌های آنها، کانون‌های کتابت و نسخه‌نویسی و ساختار نسخه‌های خطی اسلامی را ذکر کرده است. بخشی از این کتاب به شیوه‌های قدیمی تصحیح، مثل سماع و مقابله اختصاص دارد.

«احمدی ابهری» (۱۳۸۰) در مقاله «نوشتاری درباره کتابت نسخه‌ها و تصحیح آنها (و ذکر نشانه‌ها و اصطلاحات وارده در آنها)» ترجمه فارسی بخشی از یک متن قدیمی، نوشته ابوالبرکات بدرالدین محمد غزّی، عالم قرن دهم، با عنوان «الدّرّ النضید فی أدب المفید والمستفید» را ذکر کرده است. این مقاله فصل ششم کتاب و شامل ۲۳ مسئله است. در چند مسئله مطالبی از قبیل ضبط کلمات و حروف، وظیفه مصحح، نحوه اصلاح اشتباهات نویسنده اصلی کتاب، مواردی که مؤلف بعد از فراغت از تألیف کتاب ممکن است حذف و اضافه کند، نشانه‌های اختصاری و شیوه قرار دادن آنها هنگام تصحیح، شیوه‌های مقابله، آوردن شرح و توضیح دیگران در متن و سایر مسائلی که درباره

تصحیح متون در قدیم مورد استفاده قرار می‌گرفته، سخن می‌گوید. «حجتی» (۱۳۶۶) در کتاب *آداب تعلیم و تعلم در اسلام* مطالبی درباره حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی ذکر کرده است. این کتاب ترجمه گزارش‌گونه کتاب «منیه المرید فی آداب المفید والمستفید» ترجمه شهید ثانی و شامل فصل‌های مختلفی در موضوع تعلیم و تعلم اسلامی است. فصل سوم کتاب با عنوان «آداب و آئین نگارش و نگهداری» و نیز آداب و راه رسم مربوط به تصحیح، ضبط، نهادن، برداشتن، خریدن، عاریه گرفتن کتاب و امثال آنهاست.

معرفی اجمالی مجموعه نسخه‌های خطی اهدایی مقام معظم رهبری

این مجموعه گران‌سنگ بالغ بر ۱۸ هزار جلد نسخه خطی و چاپ سنگی است که از سال ۱۳۷۰ تا کنون با همتی والا و بی‌نظیر، توسط مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای دام ظلّه‌العالی، وقف آستان بلند و ملکوتی ثامن الحجج (علیه‌الصلوة والسلام) شده است به طوری که عنوان بزرگ‌ترین واقف نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی را بر مجموعه فضایل معظم له افزوده است. با تلاش و همت والای مسئولان و فهرست‌نگاران محترم کتابخانه آستان قدس رضوی، این مجموعه عظیم ارزشمند در قالب ۱۴ جلد به‌طور جداگانه، فهرست‌نویسی و منتشر شده و یا در حال انتشار است.

حاشیه‌ها در نسخه‌های خطی

یکی از وجوه تمایز نسخه‌های خطی با کتاب‌های چاپی آن است که در نسخه خطی در حواشی اوراق کتاب، شرح و حاشیه‌هایی بر کلمات یا عبارات‌های مندرج در هر صفحه توسط مطالعه‌کنندگان نسخه‌ها که بیشتر از قشر طلاب، فضلا و دانشمندان بودند، نگاشته شده است.

تعریف لغوی حاشیه

حاشیه در اصطلاح لغوی به معنای کناره است. «خلیل بن احمد فراهیدی» (متوفی ۱۷۵ ق.) از قدیمی‌ترین لغت‌نویسان عرب، در کتاب *العین* تصریح کرده است: «حاشیه به معنای کناره که نام محل است، به مفهوم آنچه در حاشیه نوشته می‌شود؛ یعنی «حال» به کار رفته است» (فراهیدی، ۱۴۰۵ ق.، ج ۳، ص ۲۶۰).

معنای دیگر حاشیه که با نسخه‌شناسی پیوند مستقیم دارد، کناره‌های خالی نسخه‌های خطی است، چنان‌که در *قانون‌الادب* تفلیسی (تألیف ۵۴۵ ق) آمده است: «الحاشیه: کناره کتاب و نامه» و «الحواشی: کناره‌های کتاب را گویند.» (تفلیسی ۱۳۵۱، ج ۳، ص ۱۷۹۶).

از سوی دیگر، با توجه به ریشه «حاشیه» که از «حشو» به معنای افزایش است، می‌توان نتیجه گرفت، اصطلاح حاشیه، علاوه بر ارتباط با «حاشیه» به معنای کناره و پیرامون، با مصدر «حشو» به معنای افزایش نیز پیوند نزدیک دارد؛ زیرا حاشیه‌نویسی در واقع افزودن مطالبی بر کناره‌های مکتوبات متن است. «ابن منظور» لغت‌شناس برجسته مصری (سده هشتم ق) در ذیل «حشو و حشا» کمابیش همین معانی را ذکر کرده است (ابن منظور، ج ۳، ص ۱۹۵).

تعریف اصطلاحی حاشیه

در اصطلاح نسخه‌شناسی، حاشیه مطالبی است که در گذشته در اطراف متن اصلی کتاب‌ها برای توضیح مطالب مشکل یا مبهم یا نقد و رد اشکال‌های مطرح‌شده در متن، نوشته می‌شده است. این سنت قرن‌های پیش در میان دانشمندان اسلامی رواج داشته است که به هنگام خواندن کتاب، نظرها و توضیحات خود را در سه طرف (بالا، پایین، کناره بیرونی) صفحات نسخه‌های خطی می‌نوشتند (رجبی، ۱۳۸۱، ج ۱، ذیل مدخل حاشیه).

حاشیه‌ها را توشیح، تعلیق یا تعلیقه نیز می‌گویند. آقابزرگ طهرانی با تصریح بر تفاوت نداشتن تعلیقات و حواشی یادآور می‌شود، اصطلاح تعلیق اغلب بر حاشیه‌های

کتاب‌های علوم عقلی اطلاق می‌شود؛ اما نمونه‌های بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد کاربرد تعلیقه برحواشی کتاب‌های علوم نقلی همانند کتاب‌های علوم عقلی، رواج داشته است (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۲۳).

به‌طور کلی سفید (بیاض) باقی گذاشتن کناره‌های صفحات نسخه‌های خطی، صرف‌نظر از ضرورت‌های هنرآرایی، احتمالاً بدین منظور بوده که خوانندگان کتاب، می‌توانند نظر خویش را درباره متن کتاب در حاشیه‌ها یادداشت کنند. هرچند اولین کسانی که در حاشیه‌ی اوراق نسخه‌های خطی مطلبی را یادداشت کرده‌اند، خود مؤلفان و کاتبان بوده‌اند که به‌هنگام بازخوانی نوشته‌های خویش، شکل درست کلمات مغلوپ را در حاشیه‌ی صفحات می‌نوشتند، یا کلمات و علایمی درج می‌کردند که خود دلالت معنایی آنها را درمی‌یافتند.

حاشیه هر ورق (قبل از صحافی) به چهار کناره صفحه گفته می‌شود که برپایه نظر «ابن صلاح شهرزوری» (۶۴۳ ق.) این جهات چهارگانه را که متن نوشته را احاطه می‌کند، می‌توان ظاهر ورق خواند و فضای میانی را که سطور متن در آن نوشته می‌شود، باطن ورق نامید (ابن صلاح شهرزوری، ۱۴۰۴ ق.، ۱۹۳). لکن در نسخه‌شناسی این اصطلاح به کناره‌های خالی اوراق نسخه (پس از صحافی) گفته می‌شود، چنان‌که «تفلیسی» (۵۵۸ ق.) در کتاب *قانون الأدب* آورده است: «الحاشیه: کناره کتاب و نامه» (تفلیسی، ۱۳۵۱، ج ۳، ص ۱۷۹۶).

براساس منابع کهن، حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی به چهار دلیل انجام می‌شده است: ۱) ثبت صحیح لغات و اسامی، ۲) آوردن واژه‌های افتاده و سقطات، ۳) افزودن مطالبی در تفسیر، شرح و نقد یک متن، ۴) نوشتن عنوان‌های بخش‌ها و فصل‌های کتاب (رودگر، ۱۳۹۰).

ضرورت حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی

در قرون گذشته و قبل از صنعت چاپ، وقتی کتابی به دست عالم یا دانشمندی

می‌رسید، سعی می‌کرد نکات مبهم متن را در حاشیه صفحه توضیح دهد، منابع مؤلف را برای خواننده شناسانده و ایرادهای او را یادآوری کند. لذا گاه اطلاعات مفید و بدیعی در حواشی نسخه‌های خطی یافت می‌شود که تسلط حاشیه‌نویس را نشان می‌دهد. همان‌گونه که حاشیه‌نویسی می‌تواند نشانه دانش حاشیه‌نویس باشد، گاهی نیز کم‌دانشی او را نشان می‌دهد؛ آنجا که یک حاشیه‌نویس، کلمات و اصطلاحات بسیار رایج را شرح می‌دهد یا اسامی آشکار و واضح را معرفی می‌کند، به نحوی که افزودن این مطالب در حواشی اوراق نسخه، حاوی دانش و اطلاعات مفیدی برای مطالعه‌کنندگان نیست.

اصولاً افزودن هر مطلبی مانند توضیح، تفسیر، تصویر و نظر به متن اصلی نسخه، باید یادگیری و فهم خواننده را در درک بهتر و دقیق‌تر متن اصلی یاری کند. بررسی و مطالعه حاشیه‌نوشته‌های موجود در کناره صفحات کتاب‌ها و رساله‌های خطی که از گذشتگان باقی مانده است، نشان می‌دهد حواشی مفید و علمی شامل موارد زیر است:

۱. توضیح کلمات و عبارات‌ها و اصطلاحات ناشناخته و یا کم‌شناخته شده
۲. شناسایی اعلام تاریخی و جغرافیایی ناشناخته یا کمتر شناخته شده
۳. مستندسازی آیات و روایات و اشعار و امثال
۴. شرح و تفسیر برخی از مطالب با استناد به منابع
۵. نشان دادن غلط‌های املائی و انشایی نویسنده
۶. نشان دادن اختلاف‌های نسخه بدل‌ها.

حاشیه علاوه بر موارد فوق، شامل حاشیه‌نوشته‌هایی است که مشتمل بر نظریه‌های انتقادی و تأییدی از طرف حاشیه‌نویس به صورت زیر است:

۱. نشان دادن تضادها و تناقض‌های نوشته‌ها
۲. نشان دادن اسناد و مدارک نقض‌کننده یا تأییدکننده نوشته
۳. دفاع یا نقد نویسنده یا نوشته وی
۴. حاشیه‌نویسی به قصد تأیید یا نفی نوشته
۵. حاشیه‌نویسی به قصد انحراف از درک مشکلات نوشته (حقیقی، ۱۳۸۴، ص ۴۰-)

(۴۳).

کاتبان و ناسخان پس از کتابت متن به ضبط صحیح لغات و اسامی در حواشی می پرداختند. به نظر «ابن جماعه»، ناسخ پس از استنساخ باید نوشته‌اش را با نسخه اصلی مقابله کند و در این مرحله باید عنداللزوم به نقطه‌گذاری و مشکول‌سازی پاره‌ای از لغات و اسم‌هایی که بیم اشتباه در تلفظ آنها می‌رود و مثلاً امکان تصحیف آنها وجود دارد، پردازد. ناسخ همچنین می‌تواند برخی از کلمات را برای وضوح بیشتر در حاشیه بنویسد و به جای گذاشتن نقطه در زیر یا روی حروف، آنها را توضیح دهد (ابن جماعه، ۱۳۵۳ق.، ص ۱۸۱).

محتوای حواشی نسخه‌های خطی

با بررسی و مطالعه مطالب نوشته شده در حاشیه نسخه‌های خطی، آنها را از نظر محتوا می‌توان به پنج دسته کلی به شرح زیر تقسیم کرد:

۱. تصحیح متن در حاشیه با روش‌های مختلف
۲. توضیح، تفسیر و یا نقد عبارت‌های متن
۳. معنی لغات و اصطلاحات
۴. فهرست مطالب (فهرست میانی)
۵. متن کتاب دیگر.

هرکدام از موارد ذکر شده دارای قواعد و ضوابطی بود که بیشتر حاشیه‌نویسان (اعم از مؤلف، کاتب، مطالعه‌کنندگان) سعی می‌کردند آنها را رعایت کنند.

۱. تصحیح متن در حاشیه

تصحیح متن در حاشیه شامل موارد زیر است:

- الف) ضبط صحیح لغات و اصطلاحات
- ب) ثبت واژه‌ها و کلمات جاافتاده هنگام کتابت
- ج) حذف و اصلاح کلمات و عبارت‌های اشتباه در متن

تصحیح متن نسخه‌های خطی در گذشته به چند روش صورت می‌گرفته است:

الف) مقابله با نسخه‌ها

یکی از آداب نسخه‌نویسی و کتابت در تمدن اسلامی در تصحیح متن، ادب مقابله کردن و به عرض رسانیدن نسخه‌های خطی، با نسخه منقول عنه (نسخه‌ای که از روی آن کتابت شد) و یا نسخه‌های دیگر، از نگاشته مورد نظر بوده است. از این رو، کاتب نسخه یا فرد دیگری، چه در حین کتابت، و چه پس از روزگار و زمان کتابت نسخه، آن را با نسخه یا نسخه‌های دیگر آن کتاب مقابله کرده و اختلاف‌های نسخه‌ها را در حاشیه با رمز (خ) و غلط‌های کتابتی را با رمز (صح=صحیح) نشان داده‌اند (مایل هروی، ۱۳۶۹، ص ۵۰).

نسخه‌های خطی معمولاً به روش‌های گوناگونی مقابله می‌شده است، که عبارتند از:

۱. مقابله با نسخه اصل به خط مؤلف

۲. مقابله با نسخه منقول عنها (نسخه مأخوذ): نسخه‌ای که از روی آن کتابت شده

۳. مقابله با نسخه‌های دیگر از دست نوشته مورد نظر.

ب) مقابله و اصلاح نسخه با قرائت و سماع و عرض دید

نوع دیگر تصحیح متن، مقابله با قرائت یا سماع و عرض دید به شرح زیر صورت می‌گرفته است:

۱. قرائت: خواندن متن یک نسخه نزد مؤلف کتاب یا یکی از دانشمندان و استادان آشنا با متن مورد نظر.

۲. سماع: شنیدن متن از زبان مؤلف یک کتاب یا دانشمندی آشنا با آن کتاب و تصحیح نادرستی‌های موجود در نسخه همزمان با شنیدن متن از آن شخص (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ص ۲۷).

۳. عرض دید: به رؤیت مؤلف یا شخص و استاد آشنا با آن کتاب رساندن یک نسخه کتابت شده و تصحیح نادرستی‌های کتاب است. معمولاً پس از پایان مجلس سماع یا

قرائت یا عرض دید، یادداشتی توسط مؤلف یا استاد آشنا به متن نسخه مورد تصحیح (به خط وی) در حاشیه پایان همان نسخه درج می‌شد که قرائت و سماع یک متن و مقابله آن معمولاً در چندین جلسه انجام می‌شد. در هر یک از جلسات، خواندن بخشی از متن انجام می‌گرفت و در پایان هر جلسه، تا هرجایی از متن را که خوانده و مقابله کرده بودند، یادداشت کوتاهی را در حاشیه نسخه می‌نوشتند. این یادداشت کوتاه را «بلاغ» می‌گویند. گاهی یادداشت بلاغ را مبسوط‌تر در انتهای کتاب و معمولاً در کنار انجامه می‌نوشتند و به نوع بلاغ از قبیل اینکه حاصل مقابله یا سماع بوده، اشاره می‌شده است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ص ۳۵).

در کانون دانشمندان، کتاب‌هایی که در حیات مؤلف استنساخ و تکثیر می‌شدند، بعضاً این امتیاز را داشته‌اند که به نظر مؤلف برسند. نسخه‌هایی که در چنین شرایطی تولید می‌شده‌اند اغلب دارای یک یا چند گواهی بودند که نشانگر نظارت پدیدآور بر روند استنساخ بوده است. گروهی از نسخه‌های مزبور دارای یادداشت مقابله هستند که نشان می‌دهد دست‌نویس استنساخ شده در حضور مؤلف و یا با نسخه‌ای از آن مؤلف (احتمالاً نسخه اصل) سطر به سطر و کلمه به کلمه تا جایی که میسر بوده، تطبیق داده شده است (بشری، ۱۳۹۰).

هر دانشمند مشهوری شاگردانی داشته است که نظرهای استاد را از طریق شنیدن یا نوشتن (سماع و استملاء) و یا نسخه‌برداری از روی یادداشت‌های او، نقل و نشر می‌کرده‌اند. این شیوه پسندیده و کافی بوده است، به شرط آنکه استاد بعد از قرائت تمامی کتاب، اجازه نقل را به شاگرد خود داده باشد زیرا بعضی از مؤلفان قدیمی گاهی به کسانی اجازه نقل مؤلفات خود را می‌دادند که در جلسات درس استاد شرکت نمی‌کردند (برگشتراسر و هارون، ۱۳۷۰، ۲۵).

اصطلاح «عرض دید» در برخی از نسخه‌ها به معنای دیگری نیز آمده است و آن درباره نسخه‌های دیوانی است که اندرون شمس‌های آرایه‌دار در اوراق ابتدایی نسخه با عنوان «رسم خزانه» و یا توسط مخزن‌دار هنگام ورود به مخزن کتاب‌ها با عنوان «داخل عرض

شد» یا «عرض دید شد» کتابت می‌شده است.

۱- توضیح، تفسیر و یا نقد عبارت‌های متن

علاوه بر نوشتن شکل درست واژه‌ها و نیز افتادگی‌های متن در حاشیه نسخه‌های خطی، کاتبان، عالمان و یا خوانندگان این کتاب‌ها، عبارت‌های توضیحی، تفسیری و حتی انتقادی خود را درباره متن کتاب مورد مطالعه با استناد به منابع یا بدون استناد به منابع در حاشیه نسخه‌ها یادداشت کرده‌اند. ابن جماعه این کار را نوشتن فواید برهامش کتاب خوانده است. وی تأکید می‌کند، صرفاً می‌توان فواید مهم را در حاشیه یادداشت کرد (ابن جماعه، ۱۳۵۳ق، ص ۱۸۱). اصطلاحاً به این گونه حاشیه‌ها «تعلیق» گفته می‌شود.

۲- معنی لغات و اصطلاحات

این نوع از حاشیه‌ها شامل معنی لغات و اصطلاحات مشکل موجود در متن است که کاتب نسخه یا یکی از خوانندگان، به فراخور فهم و دانش خود، آنها را در حاشیه نسخه‌ها یادداشت کرده است. برخی از این معانی با استناد به فرهنگ و لغت‌نامه خاصی بوده و برای برخی منبعی ذکر نشده است.

۳- ثبت عنوان‌های بخش‌ها و فصل‌های کتاب

گاهی کاتبان یا یکی از خوانندگان کتاب‌ها، عنوان‌های فصل‌ها یا موضوعات مطالب نسخه‌ها را در کناره‌ها و حاشیه نسخه‌ها یادداشت کرده‌اند. برخی از این نمونه‌ها به رنگ متن اصلی و برخی به رنگی غیر از رنگ متن نسخه، مثلاً به رنگ شنگرف است. این گونه از حاشیه‌ها را در اصطلاح فهرست درونی (میانی) می‌نامند.

۴- متن کتاب دیگر

گاهی در حواشی اوراق نسخه، متن کتاب دیگری - مرتبط با متن کتاب در نسخه -

به صورت یک کتاب مستقل نگاشته می شود. اگر متن نسخه خطی شرح یا حاشیه ای بر متن کتاب دیگر باشد، در حواشی اوراق، متن اصلی مورد شرح و تفسیر جهت اتمام فایده نگاشته می شود. برخی از نسخه شناسان برای تمییز و تشخیص این قبیل از حواشی از حواشی دیگر، عنوان «هامش» را انتخاب می کنند.

بررسی فراوانی محتوای حاشیه ها در نسخه های منتخب

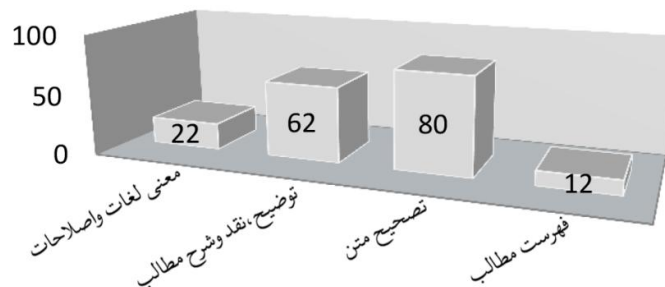
میزان فراوانی حاشیه ها و نوع ارتباط آنها با متن در ۱۰۰ نسخه خطی اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی، به شرح زیر ارائه می شود:

الف) فراوانی محتوای حاشیه ها

میزان فراوانی محتوای حاشیه ۱۰۰ نسخه خطی مورد تحقیق، در جدول و نمودار زیر نشان داده شده است:

جدول ۱. فراوانی محتوای حاشیه ها

محتوای حاشیه	فراوانی	درصد
معنی لغات و اصلاحات	۲۲	۱۲.۵
توضیح، نقد و شرح مطالب	۶۲	۳۵.۲
تصحیح متن	۸۰	۴۵.۵
فهرست مطالب	۱۲	۶.۸
جمع	۱۷۶	۱۰۰

نمودار ۱. فراوانی محتوای حاشیه‌ها

چنان‌که در جدول و نمودار فوق مشاهده می‌شود، بیشترین فراوانی محتوای حاشیه‌ها مربوط به تصحیح متن در حاشیه با ۸۰ نمونه (۴۵/۵٪) و سپس توضیح، شرح و نقد عبارت‌های متن با ۶۲ نمونه (۳۵/۲٪) و معنی لغات و اصطلاحات با ۲۲ نمونه (۱۲/۵٪) و در آخر فهرست مطالب با ۱۲ نمونه (۶/۸٪) است.

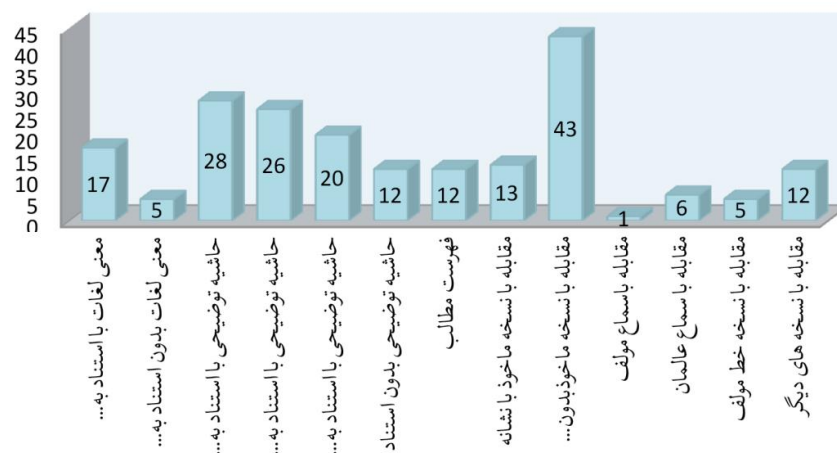
ب) فراوانی نوع ارتباط حاشیه و متن

میزان فراوانی نوع ارتباط حاشیه ۱۰۰ نسخه خطی مورد تحقیق با متن کتاب، در جدول و نمودار زیر نشان داده شده است:

جدول ۲. فراوانی نوع ارتباط حاشیه و متن

نوع حاشیه	نوع حاشیه	فراوانی	درصد
معنی لغات و اصطلاحات به‌کاررفته در متن	با استناد به فرهنگ لغت	۱۷	۸.۵
	بدون استناد به فرهنگ لغت	۵	۲.۵
توضیح، شرح و نقد عبارت‌های متن	با استناد به شخص در قید حیات	۲۸	۱۴
	با استناد به شخص فوت شده	۲۶	۱۳
	با استناد به کتاب	۲۰	۱۰
	بدون استناد به منبع	۱۲	۶

نوع حاشیه	نوع حاشیه	فراوانی	درصد
تصحیح متن	مقابله با نسخه مأخوذ با نشانه	۱۳	۶.۵
	مقابله با نسخه مأخوذ بدون نشانه	۴۳	۲۱.۵
	مقابله با سماع مؤلف	۱	۰.۵
	مقابله با سماع عالمان	۶	۳
	مقابله با نسخه خط مؤلف	۵	۲.۵
	مقابله با نسخه های دیگر	۱۲	۶
فهرست مطالب		۱۲	۶
جمع		۲۰۰	۱۰۰

نمودار ۲: فراوانی نوع ارتباط حاشیه و متن

باتوجه به جدول و نمودار ۲، حاشیه های تصحیحی مقابله با نسخه مأخوذ بدون ذکر

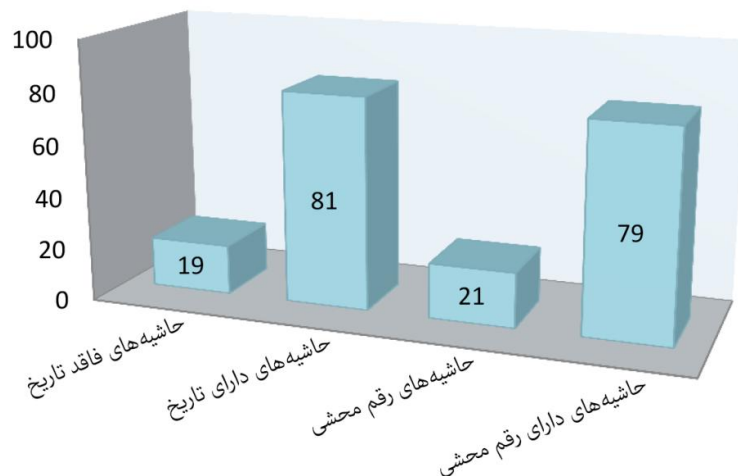
نشانه با ۴۳ نمونه (۲۱/۵٪) بیشترین فراوانی را تشکیل می‌دهد. سپس حاشیه توضیحی استنادی به شخص در قید حیات با ۱۴٪، حاشیه توضیحی استنادی به شخص فوت شده ۱۳٪، حاشیه توضیحی استنادی به کتاب با ۱۰٪، حاشیه معنی لغات استنادی به فرهنگ لغت ۸/۵٪، حاشیه تصحیحی مقابله با نسخه مأخوذ با نشانه ۶/۵٪، حاشیه توضیحی بدون استناد، حاشیه تصحیحی مقابله با نسخه‌های دیگر و حاشیه فهرست مطالب هر کدام با ۶٪ به ترتیب بیشترین فراوانی را دارند. همچنان‌که حاشیه تصحیحی مقابله با سماع عالمان با ۳٪، حاشیه معنی لغات بدون استناد و حاشیه تصحیحی مقابله با نسخه خط مؤلف هر کدام با ۲/۵٪ و در آخر حاشیه تصحیحی مقابله با سماع مؤلف با ۱ نمونه (۰/۵٪) کمترین فراوانی نحوه ارتباط مطالب متن و حاشیه را نشان می‌دهند.

ج) فراوانی حاشیه‌های دارای رقم محشی و یا نام کتاب مرجع

۱. فراوانی حاشیه‌های دارای رقم محشی و تاریخ و فراوانی حاشیه‌های استنادی به نام کتاب در دو جدول جداگانه زیر ارائه شده است.

جدول ۳. فراوانی حاشیه‌های دارای رقم محشی و تاریخ

فراوانی	درصد	نوع حاشیه
۱۹	۱۹	حاشیه‌های دارای رقم محشی
۲۱	۲۱	حاشیه‌های دارای تاریخ
۶۰	۶۰	حاشیه‌های فاقد تاریخ و رقم محشی
۱۰۰	۱۰۰	جمع

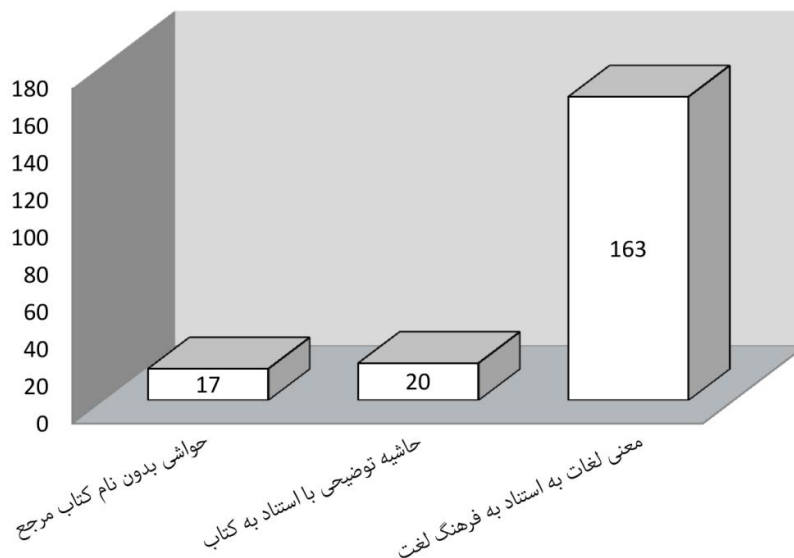

نمودار ۳. فراوانی حاشیه‌های دارای رقم محشی و تاریخ

جدول و نمودار ۳ نشان می‌دهد حواشی ۱۹ نسخه، معادل ۱۹٪، دارای رقم محشی و حواشی ۸۱ نسخه، معادل ۸۱٪، فاقد رقم محشی بوده است.

جدول ۴. فراوانی حاشیه‌های استنادی به نام کتاب

درصد	فراوانی	نوع حاشیه
۸/۵	۱۷	معنی لغات با استناد به فرهنگ لغت
۱۰	۲۰	حاشیه توضیحی با استناد به کتاب
۸۱/۵	۱۶۳	حواشی بدون نام کتاب
۱۰۰	۲۰۰	جمع

نمودار ۴. فراوانی حاشیه‌های استنادی به نام کتاب

جدول و نمودار ۴ نشان می‌دهد از مجموع ۲۰۰ حاشیه نسخه‌های مورد تحقیق، ۱۷ نمونه از حواشی (۸/۵٪) معنی لغات و اصطلاحات و ۲۰ نمونه از حواشی توضیحی معادل ۱۰٪، در مجموع ۱۸/۵٪ حواشی با ذکر نام کتاب مرجع بوده است.

نتیجه‌گیری

اگرچه کاتبان در چند سده نخست هجری در حاشیه نویسی کتاب‌های خطی وحدت رویه نداشته و هرکدام به سلیقه و ذوق خویش مبادرت به ثبت مطالب در حاشیه‌های نسخه‌های خطی می‌کردند، با نگرش و تدوین اصول و روش‌های حاشیه‌نویسی در برخی از منابع گذشته، کاتبان در سده‌های بعدی در استنساخ نسخه‌های خطی، خود را مقید به آداب کتابت و استنساخ می‌کردند که از جمله این آداب، اصول و روش حاشیه‌نویسی بود.

با بررسی محتوای حاشیه‌ها در نسخه‌های مورد پژوهش، نتایج زیر به دست می‌آید:

الف) حاشیه نویسی در گذشته میان کاتبان نسخه های خطی بسیار رواج داشته است.

ب) بیشترین فراوانی محتوای حاشیه ها مربوط به تصحیح متن در حاشیه و سپس توضیح، شرح و نقد عبارات های متن و سپس معنی لغات و اصطلاحات است.

ج) حاشیه های تصحیحی مقابله با نسخه مأخوذ بدون ذکر نشانه، بیشترین فراوانی را تشکیل می دهد؛ سپس حاشیه توضیحی استنادی به شخص در قید حیات، حاشیه توضیحی استنادی به شخص فوت شده، حاشیه توضیحی استنادی به کتاب و حاشیه معنی لغات استنادی به فرهنگ لغت، به ترتیب در رتبه های بعدی فراوانی می باشند.

د) تعداد کمی از حواشی نسخه های مورد تحقیق (۱۹٪) دارای رقم محشی و ۱۸/۵٪ از حواشی نسخه ها با ذکر منبع است.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمدحسن (۱۳۷۸). *الدربعه الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دارالاضواء.
- ابن جماعه، محمد (۱۳۵۳ ق). *تذکره السامع و المتکلم فی أدب العالم و المستعلم*، حیدرآباد دکن: دایره المعارف عثمانیه.
- ابن منظور، محمد (۱۳۸۸ ق). *لسان العرب*، به کوشش علی مشیری، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- برگشتراسر، گوتهلف و عبدالسلام هارون (۱۳۷۰). *روش تحقیق انتقادی متون*، ترجمه جمال الدین شیرازیان، [تهران]: لک لک.
- بشری، جواد (۱۳۹۰). *آراستن آغاز و انجام دستنویس به خط مؤلف*. نامه بهارستان، ۱۲، دفتر ۱۸-۱۹، صفحه ۹۳-۱۰۰.
- تفلیسی، ابوالفضل حبیبش (۱۳۵۱). *قانون ادب*، به کوشش غلامرضا طاهر، جلد ۳، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حقیقی، محسن (۱۳۸۴). «پس از ده سال: شأن حاشیه نویسی»، *آینه پژوهش*، ش ۳۹.
- رجبی، محمدحسن (۱۳۸۱). «حاشیه»، *دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی*، جلد ۱، انتشارات کتابخانه ملی ایران.
- رودگر، قنبرعلی (۱۳۹۰). «حاشیه و حاشیه نویسی در نسخه های خطی»، *نامه بهارستان*، ۱۲، دفتر ۱۸-۱۹، صص ۱۰۱-۱۱۴.

- صفری آل قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه شناخت: پژوهشنامه نسخه خطی فارسی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فراهیدی، خلیل (۱۴۰۵ ق). کتاب العین، به کوشش مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، جلد سوم، قم: دارالهجره.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.